

Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği

M. Bilal Çelik

bcelik@sakarya.edu.tr

Özet

Cengiz Han'ın oluşturduğu siyasi sistem XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Orta Asya devletlerinde egemen olmuş ve hanlık onun soyuna münhasır kalmıştır. Emir Timur döneminde bu sistem esnemesine rağmen XVI. yüzyılın başında Deşt-i Kıpçak'tan gelen Özbekler bu sistemi iki yüz yıl daha güçlü kılmışlardır. Ancak XVIII. yüzyıl Orta Asya için pek çok açıdan olduğu gibi hâkimiyet anlayışı açısından da derin bir kriz ortamı ortaya çıkarmış ve yönetimde kabile beyleri güç kazanmıştır. Bir müddet kukla hanlar vasıtasıyla yönetimi ellerinde bulunduran kabile beyleri kendilerini yeterince güçlü hissedince hanlık tahtına kendileri geçmişlerdir. İlk örneği Buhara Emirliği'nde görülen bu yeni sisteme kısa süre sonra diğer iki Orta Asya hanlığı, Hive Hanlığı ve Hokand Hanlığı, da yönelmişlerdir. Makalemizde bu yeni sistemin Hive Hanlığı'nda nasıl bir süreç takip ettiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Han, Hâkimiyet Anlayışı, Hive Hanlığı

Abstract

The political system established by Chingis Khan had been existed up to the first half of the 19th century and khanship/kingship was restricted to his descents. Although

M.Bilal ÇELİK

this system was exposed to flexion under Amir Temur, Uzbeks who came from Desht-i Kipchaq in the first half of the 16th century strengthened it. However, deep crisis atmosphere in terms of many aspects as well as supremacy perception came into being in the 18th century and in the administration tribal leaders took the control of the power. Tribal leaders held the political power by means of puppet khans in a definite period, but when they became powerful sufficiently, they ascended the throne. Firstly the Emirate of Bukhara attempted to adopt this new system, after that, Khiva and Khokand, the other two Central Asian khanates, accepted it. In our article it will be tried to examine how this new system followed a process in the Khanate of Khiva.

Keywords: Chingis Khan, Supremacy Perception, Khanate of Khiva

Timuçin 1206 yılı ilkbaharında Onon Irmağı kıyısında toplanan büyük kurultayda Türk ve Moğol kabileleri tarafından Cengiz Han ilan edildiğinde Orta Asya Türk tarihinde ne kadar mühim bir rol üstleneceğini belki kendisi de tahmin edemezdi. Ama oluşturduğu siyasi sistem, onun karizmasını XIX. yüzyılın başlarına kadar Orta Asya Türk tarihinde etkin kılmıştır. Kurultaydan sonra kendisine bağlı kabileleri onluk sisteme göre yeniden yapılandırmış ve tek geçerli kural olarak kendisine hizmet, sadakat ve mutlak itaati ön plana çıkarmıştır. Bu sistem kendinden sonrakiler üzerinde derin izler bırakmış, kendi neslinden olmayanlara hükümdarlık hakkı tanınmamıştır. Cengiz Han'dan sonra, Orta Asya'da kurulan hiçbir devletin başına onun soyundan olmayan biri geçmeye cesaret edememiş ve hükümdarlık sadece onun soyuna münhasır olarak kalmıştır. Bu sistem zaman zaman esnemelere maruz kalsa da hayatiyetini XIX. yüzyılın başlarına kadar sürdürmüştür.

Sistem içinde kesinlikle kırılma diyemeyeceğimiz, ancak esneme diyebileceğimiz en güzel örnek Timur'dur. Cengiz Han'dan sonra Orta Asya Türk tarihinin yetiştirdiği en büyük hükümdar olmasına, devletinin sınırları Çin'den Anadolu'ya kadar uzanmasına rağmen Timur hiçbir zaman için han unvanını kullanmamış, kukla da olsa yanında mutlaka Cengiz neslinden bir han bulundurmıştır. Bu unvan yerine ise daha mütevazı bir unvan olan *beg* (Arapça karşılığı *emir*) ile yetinmiştir.⁸⁵ Ancak, XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın başında Deşt-i Kıpçak'tan güneye yoğun Özbek göçü, göçebe ananelerinin yeniden güçlenmesine imkân sağlamıştır. Özellikle, Muhammed Şibani Han'ın (1500-1510) Cengizli gelenekleri sahiplenmesi ve Maverâünnehir, Harezm ve Fergana'yı fethi, Orta Asya'daki göçebe unsurları güçlendirmiş, böylece Orta Asya'da Cengiz Han nesline münhasır olan hâkimiyet anlayışı sonraki iki yüzyıl boyunca daha devam etmiştir (Bregel, 1982: 382). Şibani Han, eski sistemi yaşatmak için kurultay düzenleyip, Cengiz Han ananelerini ön plana çıkartmayı planlamış ve bunda da başarılı olmuştur (Alpargu, 1995: 93). Böylece Cengiz Han neslinden gelenlerin hükümdarlık karizmasını XIX. yüzyılın başlarına kadar egemen kılmıştır. Ne var ki, XVIII. yüzyıl Orta Asya tarihi için pek çok açıdan olduğu gibi siyasi karizma açısından da derin buhranları beraberinde getirmiştir. Bunun temel nedeni, Cengiz Han'ın oluşturduğu yapıdan uzaklaşmadır. Cengiz Han kabileleri dağıtıp yeni bir düzen içerisinde onluk sisteme göre yapılandırmasına rağmen, onun ölümünden sonra bu yeni

---

⁸⁵ Timur'un siyasi meşruiyeti açısından, ölümünden sonra Cengiz Han ile ortak atadan geldiği iddiasında bulunulmuş ve bir şecere hazırlanmıştır. Buna göre Cengiz Han'ın üçüncü göbekten atası Kabul Han ile Timur'un sekizinci göbekten atası Kaçulu kardeş olarak gösterilmiştir. Ortak ata ise Tumenay'dır. (Hanson, 1985: 76-77; Togan, 1972: 75).

oluşumlar, liderleri konumundaki kişilerin ismi ile anılmaya ve kabile hüviyeti kazanmaya başlamışlardır (Akbiyık, 2002: 287-297). XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise hem Buhara Özbek Hanlığı, hem de Hive Özbek Hanlığı Cengiz Han sonrası ortaya çıkan bu kabile liderlerinin derin nüfuzu altına girmiş ve yönetimde Cengiz Han neslinden gelen hükümdarlar birer kukla han hüviyetine bürünmüştür. Zamanla da bu hanlar yönetimden uzaklaştırılarak kabile liderleri kendileri hanlık makamını üstlenmişlerdir. Bu hanedan değişikliği sadece Hive Hanlığı'nda değil, Orta Asya'daki diğer iki Özbek Hanedanlığı (Buhara ve Hokand) açısından da geçerli olmuştur. Böylece, Orta Asya'da göçebe devlet geleneğine aykırı olan yeni han ve kabile menşeli hanedanlıklar ortaya çıkmıştır. Bunlar Buhara'da Mangıtlar, Hive'de Kongratlar ve her ne kadar Cengiz ahfadından birini tahttan indirmemiş olsalar da Hokand'da Mingler'dir. Bu makalemizde Hive Hanlığı örneğinde bu durumun nasıl gerçekleştiğini ve hangi aşamalardan geçtiğini ortaya koymaya çalışacağız.

Hive Hanlığı'nda tahta Cengiz Han neslinden birinin geçmesine ilişkin kuralı geçersiz kılan ilk kişi İltüzer'dir ve Cengiz evladından olan V. Ebu'l-Gazi'yi tahtından indirerek kendisini han ilan etmiştir. Böylelikle hayatietini 1920 yılına kadar devam ettirecek olan yeni bir hanedanlık, Kongrat Hanedanlığı, Hive'de işbaşına gelmiştir. Hanedanlık İltüzer'in ait olduğu kabileye nispet için bu isimle anılmıştır.

İltüzer 1804 yılında kardeşi Kutluk Murad İnak ile bir görüşmesinde ona şunları söylemiştir:

“Timurlenk, Nadir Şah ve Buhara Hanı Mangıt Muhammed Rahim hükümdar evladı mıdır yoksa bizim gibi insanlar mıdır? Onlar cesaretleri ve nitelikleri sonucu hükümdar olmuşlardır. Allah'a şükürler olsun ki, akla, cesarete ve askerlere sahibim. Daha ne kadar bu kukla hana yardım edeceğim? Allah'ın izni ile kendim han olmak istiyorum. Senin fikrin nedir? Kazak Han'a bir miktar para verip onu ülkesine göndereceğim, sonra da Yomut belasından kurtulacağım.” (Boukhary, 1876: 183)

Kardeşi kendisini onaylayınca, ertesi gün İltüzer İnak kukla hanı kalesinden çıkararak Deşt-i Kıpçak'a göndermiştir.⁸⁶

İltüzer, kukla hanı gönderirken ona Kazaklardan yeni bir han isteyeceğini söylemişti. Ancak topladığı kurultaya gelen ulema, soylular, atalıklar, inaklar ve diğerlerine şu konuşmayı yapmıştır: *“Artık han benim. Şu andan itibaren bizim Kazak Hanlarına ihtiyacımız yoktur.”* Onun kendisini han ilan

---

⁸⁶ Boukhary, hanın Kazak olduğunu belirtiyor. Ancak, Munis onu Karakalpak olarak nitelemiştir (Munis, 1999: 203).

etmesine bazı itirazlar olmuştur. Bunların başında da Uygur kabilesinin atalığı Bek Pulad gelmektedir. Çünkü Hive Hanlığı'nda, Buhara Hanlığı'na göre göçebe devlet gelenekleri daha güçlüydü ve devlet yapısı da kabile asabiyetine dayanan askeri bir teşkilatlanma özelliği göstermekteydi (Gündoğdu, 1995: 207). Bek Pulad Atalık'ın itirazı ise şu yöndeydi: *"Bu hareket sana yaraşmaz. Baban ve atalarının izinden yürümelisin. Böyle ağır bir sorumluluğu üstlenmene Allah izin vermez."* Ancak görüşlerinde çok fazla ileri gidememiş ve İltüzer'in hanlığını onaylamak zorunda kalmıştır. Böylece 1804 yılında Cengiz ahfadından olmayan biri, İltüzer, Hive tahtına çıkmıştır.

İltüzer'in böyle bir hareket tarzı geliştirerek kendisini han ilan etmesinde en önemli örnek Buhara Emirliği olmuştur. Yukarıda alıntısını yaptığımız sözlerinde de ifade ettiği gibi böyle bir harekete o dönemde ilk önce Mangıt Hanedanlığı idaresinde kurulan Buhara Emirliği'nin ilk hükümdarı Muhammed Rahim Atalık başvurmuştur. Atalık, Astrahanî son hükümdar Ebu'l-Feyz Han'ı tahttan uzaklaştırarak kendisini hükümdar ilan etmişti. Bu uygulamayı kendine örnek alan İltüzer, Cengiz neslinden olan han V. Ebul'l-Gazi'yi tahttan indirerek kendisi han olmuştur.

Aslında İltüzer'in han olmasına biraz da şartlar imkân sağlamıştı. Çünkü kendisinden önceki yaklaşık bir yüzyıl boyunca genelde, Orta Asya, özelde ise Hive Hanlığı muktedir hükümdarlardan mahrum kalmış ve ülkeyi inak⁸⁷ veya atalık⁸⁸ adı verilen kabile liderleri yönetmişlerdir. Onların arasındaki çatışmalar İltüzer'in hanlığını siyasi istikrar açısından bir nevi gerekli kılmıştır. Bu yüzden İltüzer'in han olmasından önceki dönem hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

İnak veya atalık olarak adlandırılan kabile liderleri Hive Hanlığı'nda Anuşa Muhammed Han (1663-1687) döneminden itibaren yönetimde etkinleşmeye başlamışlardır. Onun hanlık devresinde Umbay İnak, arkasından da Seyyid Muhammed inaklık vazifesine getirilmiştir. Anuşa Han kendi iktidar karizmasını koruyabilmiş ve etkin bir yönetim sergileyebilmiştir. Ancak bu handan sonra kabile liderleri yönetimde güçlerini artırmışlar ve hanlar onların birer kuklası durumuna gelmişlerdir. Buna en güzel örnek Adine Muhammed Atalık verilebilir. O Cuci Han'dan sonra tahta geçen Veli Han'ın yönetimini beğenmemiş ve onu Deşt-i Kıpçak'a göndermiştir (Munis, 1999: 53).

---

⁸⁷ Orta Asya'da "yakın arkadaş, dost" anlamına gelen inak terimi için bkz. Yuri Bregel, "İnak", EP, ss. 419-420.

⁸⁸ Orta Asya'da şehzadenin koruyucusu ve özel öğretmeni olan atalık için bkz. Yuri Bregel, "Atalık", EP, 96-98.

1740 yılında Nadir Şah'ın Hive Hanlığı'nı ele geçirmesi kargaşa ortamını sona erdirmemiş, Tahir Han'ı vekil bırakarak İran'a geri dönmesi üzerine kabilelerin birbirleriyle mücadelesi tekrar şiddetlenmiştir. Özellikle Mangıt kabilesi ile Kongrat kabilesinin iktidara egemen olma girişimleri önemlidir. Bu kargaşa ve mücadele yüzünden Tahir Han'dan İltüzer'in 1804'te kendisini han ilan edinceye kadar, Munis'in ifadesine göre, 21 kişi tahta çıkarılmıştır (Munis, 1999: 66-81). Hanlar genellikle Kazaklar'dan veya Karakalpaklar'dan davet edilmiştir. Nadir Şah'tan sonraki bu dönemde hanlar devlet işlerine kesinlikle karıştırılmamış, ancak kararları onaylayıcı bir merci konumunda olmuşlardır (Fraser, 1984: [60-61]). Soylularla han arasında bir uyuşmazlık çıktığında han ya azledilerek memleketine gönderilmiş ya da öldürülmüştür.⁸⁹ Bu uygulama literatürde "hanbâzi (han oyunculuğu)" olarak ifadelendirilmiştir (Boukhary, 1876: 180). 1803 yılında Hive Hanlığı'na gelen P. Veliçko ise bu konuda şunları kaydetmiştir:

"Özbekler tarafından seçilen han, hükümette temel kişidir, fakat onun herhangi bir yetkisi ve saygınlığı yoktur. Onun olağan ikameti Arık (Ark) kalesidir. Orada, bir nevi hapis hayatı içinde fakir bir yaşam sürüyordu ve her hareketi takip ediliyordu. Onun tek yetkisi hükümet belgelerine fikir yürütmeden, özellikle önemli konularda, mühür vurmaktır. Tüm fermanlar ve düzenlemeler onun ismiyle yayınlanırdı. Fakat o, onlar hakkında hiçbir şey bilmezdi..." (Veliçko, 1861: 125).

Mir Abdoul Kerim Boukhary da benzeri ifadelerle eserinde yer vermiştir:

"Han, ailesi ile inzivada tutuluyor, nefis yiyeceklerle besleniyor, altın işlemeli elbiseler giyiyordu. Her gün inak ile ileri gelenler onunla görüşüyorlar ve o hiçbir zaman inakın ve ileri gelenlerin onayı olmadan kendi başına hareket etmiyordu. Her Cuma günü tüm soylular saraya giderler ve mevkilerine göre hanın huzurunda oturlardı. Inak ise hanın yanına oturur, namaz vakti geldiği zaman onun kalkmasına yardım eder, camiye gidip gelirken onun koluna girerdi. Birkaç yıl sonra o hanı sürgüne gönderir ve Kazaklardan başka bir han göndermesini isterdi." (Boukhary, 1876: 179-180)

Kongrat Hanedanlığı idaresinde Hive Hanlığı'nın kurucusu İltüzer Han'ın atası Muhammed Emin'in inaklık döneminde Kongrat-Mangıt kabileleri arasındaki çekişmeye Türkmenler⁹⁰ de ayrı bir hizip halinde dâhil olmuş ve hatta bir ara başkent Hive'yi kontrollerine dahi alarak ülkedeki kargaşa

---

⁸⁹ Bu devir için buna en güzel örnek Timur Gazi Han'ın azledilişidir. Devlet işlerinde Muhammed Emin Mihter ile aralarında anlaşmazlık çıkınca, Timur Gazi Han, mihter tarafından öldürülmüş ve yerine ilginçtir ki, Hive'ye ticaret için gelmiş bir Kazak olan Tevke, han ilan edilmiştir (Munis, 1999: 72).

⁹⁰ Bunların en önemlileri Yomut, Teke ve Salor Türkmenleri'dir.

ortamının had safhaya çıkmasına sebebiyet vermişlerdir. Munis, Türkmenlerin Hive’de yaptıkları yağma ve talanı şu canlı ifadelerle anlatmaktadır:

“...isyancılar Hezâresb, Hangâh ve Aral dışında Harezmi illerindeki (cami’ memalik) tüm mülkleri aldılar ve halk (fukara ve reaya) kendi yaşam ve mallarının efendisi olamadı. Yomutlar’ın zorba ve baskıcılığı sınır tanımıyordu, bu nedenle bir kaleden diğerine gitmek imkânsızlaştı. Sonuçta, açlık ve kıtlık tüm Harezmi diyarında yayıldı ve bulaşıcı ve salgın hastalıklar ortaya çıktı. Pek çok soylu ve önemli kişi (maarif ve meşâhir), hatta sıradan halk (fukara ve reaya) ülkeden ayrılmaya başladı. Mahalle mahalle ve kabile kabile ‘dayanılmazdan kaçmak peygamberlerin de uygulamasıdır’ sözüne göre dünyanın tüm ülkelerine dağıldılar; özellikle Buhara’ya gittiler. Böylece kendilerini açlık felaketinden korudular. Kaçamayan insanlar da çocuklarını Kazak ve [Kara]Kalpaklar’a satarak yaşamlarını idame ettirmeye çalıştılar. Yomutlar da çocukları çalıp sattılar.

Şehirlerin (kale ve bilâd) çoğu ıssızlaştı. Kentler ve mezralar çalılık ve ormanlara dönüştü, göllerde sazlıklar büyüdü. Başkent Hive’de yüksek binalar yıkıldı, yerlerine ağaçlar yükseldi. İnsanların yerini vahşi hayvanlar aldı. Bu yüzden bir zamanların yükselen şehri Hive’de yalnızca kırk aile kaldı ve duyduğuma göre de aslında bu ailelerin sayısı on beşten fazla değildi. Cuma namazında yalnız üç ya da dört erkek hazır bulunuyordu...” (Munis, 1999: 108-109)

Muhammed Emin İnak, yönetimde etkinliğini korumak ve Türkmen isyanlarını bastırmak için Buhara Emirliği’nden yardım istemiş ancak Buhara hükümdarı Danyal Atalık kendisini reddetmiştir. O da isyanı bastırmak için kendi kabilesi Kongrat, tüccarlar, din adamları ve diğer bazı Türkmen kabilelerinin yardımını almıştır (Ivanov, 1958: 101). Böylelikle Kongrat kabilesinin hanlıkta konumunu güçlendirerek isyanları kısa sürede bastırmıştır.

Muhammed Emin İnak’tan sonra ise yerine oğlu İvaz İnak geçmiş, onun döneminde de Aral Özbekleri devletin başına gaile açmışlardır. Töre Murad Sufi ve Hoca Murad Sufi adlı iki kardeş buranın yöneticisi idiler.⁹¹ Başlangıçta sufi kılığında bölgeye yerleşmişler, zamanla kendilerine tabi olanların sayısı artınca bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. İvaz İnak, bu bölgeyi kontrol altına almak için Sufi kardeşler üzerine sefer düzenlemiş ve

---

⁹¹ Kongrat yöneticileri olan Töre Murad Sufi ve Hoca Murad Sufi ile Muhammed Emin İnak, Özbek Balgalı kabilesindedirler. Ancak, Sufi kardeşler Balgalı kabilesinin Sarsan urugundan, Muhammed Emin İnak ise aynı kabilenin Sagır urugundandır (Andrianov, 1958: 69).

M.Bilal ÇELİK

onları itaat altına almıştır.⁹² İvaz İnak döneminde hanlığa gelen Rus doktoru Binbaşı Blenkennagel, Hive hanının yılda üç kez halka gösterildiğini, diğer zamanlarda ise bir kalede gözetim altında tutulduğunu ifade etmiştir.⁹³ İvaz İnak'tan sonra ise yerine daha sonra hanlığını ilan edecek olan İltüzer İnak geçmiştir.

İltüzer'in inak olduktan bir müddet sonra kendisini han ilan etmesinde bu karışık ortamın etkisinin büyük olduğu söylenebilir. Ayrıca, tüccar taifesi olan Sartlar da onu ve ailesini Hive Hanlığı'nda iktidara yükselişlerinde desteklemişlerdir. Onların bu aileye yatırım yapmalarının en büyük nedeni, kargaşa ortamı yüzünden hanlıkta ticari faaliyetlerin gerilemesidir. Bir an önce merkezi bir yapının teşkili onlar için elzemdi. İltüzer'in babası Muhammed Emin İnak döneminden itibaren Sartlar bu aileyi finanse etmişlerdir.⁹⁴ Sartların bu aileyi desteklemelerinin bir diğer nedeni de devletin üst yönetim organlarında kendilerine yer edinebilmektir. O güne kadar hep Özbekler en üst makamları işgal etmişlerdi. Sartlar'ın İltüzer Han ailesini desteklemeleri meyvelerini vermiş ve Muhammed Emin İnak döneminden itibaren Mihter⁹⁵ bu kabile üyeleri arasından seçilmeye başlanmıştır.

Sartlar, İltüzer Han ailesini iktidar mücadelelerinde desteklerken belki günün birinde onların kendilerini han ilan edeceklerini tahmin etmemişler, sadece muktedir bir yönetici umuduyla desteklemişlerdi. Ama vakit geldiğinde İltüzer şartları çok iyi değerlendirmiş ve kendini han ilan etmiştir. Aslında Sartlar ve aşağıda bahsedeceğimiz Türkmenler için hükümdarın Cengiz Han neslinden gelip gelmemesi çok da önemli değildi. Bu kıstas Orta Asya devletlerinde her zaman üst noktalarda olagelen Özbekler için geçerli olmuştur.

İltüzer'in hanlık meşruiyetini sağlama noktasında bir diğer dayanak noktası Türkmenler olmuştur. Cengiz Han neslinden olmadığı için kendisine

---

⁹² Ne var ki Aral bölgesinin kesin itaat altına alınması Muhammed Rahim Han döneminde olmuştur.

⁹³ "Zameçaniya mayora Blankennagel, vposledstvie poezdki yivo iz Orenburga v Hivu v 1793-94 godah. SPb. 1858", <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVIII/1780-1800/Blankennagel/frametext.htm>, 20.02.2007.

⁹⁴ Muhammed Emin İnak, Türkmenlere yenilince Buhara hükümdarı Emir Danyal Atalık'tan yardım istemek için giderken maiyetinde Sartlar'dan Abdurrahman Bay Ürgenci, İş Kabil Bay Hangâhî ve Niyaz Muhammed Bay Kahramânî de yer almış ve yardım karşılığında Buhara emirinin inaktan istediği 40.000 altın dinarı inakın ödeyememesi üzerine, maiyetindeki Sartlar istenilen parayı temin etmişlerdir (Munis, 1999: 110).

⁹⁵ Hive Hanlığı'nda sivil bürokrasinin başı olarak kabul edilen *mihter* mansabı için bkz. Çelik, 2004: 74-77.

direnen Özbeklere karşı bir denge oluşturmak amacıyla İltüzer Han'ın siyasetinde Sartlar'dan sonra Türkmenler de önemli bir yer tutar. Aslında onun ailesi Hive Hanlığı'nda iktidar için Türkmenlerle uzun mücadelelere girişmişlerdi. Bu mücadeleler neticesinde Özbekler galip gelen taraf olmuş ve Türkmenler hanlıktan kovulmuştu.⁹⁶ Ne var ki onların desteğine şiddetle ihtiyaç duyan İltüzer Han bir müddet sonra onları hanlığa tekrar davet etmiş ve kendilerine başta Ürgenç çevresi olmak üzere çeşitli yerler tahsis etmiştir (Howorth: 1880: 919). Onlara yer tahsisinden başka savaşlardan yüksek ganimet sözü vermiş, karşılığında da kendisine itaat istemiştir. Hive ordusunda bir müddet sonra Türkmenler'in kuvveti öyle artmıştır ki, Özbekler ikinci plana düşmüşlerdir (Çelik, 2004: 43).

Elde ettiği bu güç sayesinde İltüzer Han, kendisine karşı muhalefet edenlere en sert şekilde karşılık vermiştir. Muhalefet edenler içinde en önemlisi, yukarıda da kısmen değindiğimiz üzere, Uygur kabilesi ve onun atalığı Bek Pulad'dır. Onun zaman zaman çıkışları İltüzer Han'ın gazabını celbetmiş ve en sonunda onu idam ettirmiştir (Munis: 1999: 184). Böylece "*kurduñ zorla kabul ettirdiği bir barış ortamı*" oluşmuştur (Boukhary, 1876: 187).

Ancak yine de, İltüzer Han, Cengiz Han neslinden olmamasından dolayı oluşabilecek tepkilerin önünü almak için birtakım yöntemlere başvurmuştur. Bunlar arasında en önemlisi, onun döneminde, Cengiz Han nesli ile evlilik münasebetleri kurmak yerine, bu hanedanlık ile tarihi münasebetler oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu münasebet de hanın ait olduğu Kongrat kabilesinin Cengiz Han devrindeki Kongrat (Onggirad) kabilesiyle ilişkili olduğu savından hareketle elde edilmeye çalışılmıştır. Şayet İltüzer'in ve mensup olduğu Kongrat kabilesinin, Cengiz Han devrindeki Kongrat kabilesi ve bu kabilenin noyanları⁹⁷ ile doğrudan bağlantısı ispat edilebilirse meşruiyet problemi çözülmüş olacaktı. Çünkü Kongrat kabilesi Cengiz Han devrinde seçkin bir yere sahipti ve bu kabilenin reisi olan Dey Noyan, Cengiz Han'ın kayınpederi idi. Ayrıca, Cengiz Han'ın kabilesi olan Kiyat-Börjigin ile Kongrat kabilesi Cengiz Han'dan çok önce ve ondan sonra da birbirlerine kız alıp vermişler ve birbirinin *hudadı* (dünür, evlenme yoluyla akrabalık, kuda olmuşlardı) olmuşlardı (Vladimirstov, 1995: 77). Bu bağlantı Kongrat kabilesinin ilk yöneticisi Kalciday Han'ın, Hive Hanlarının menşeiini teşkil eden Balgalı kabilesinden olduğu iddia edilerek basitçe yapılmıştır (Munis, 1999: 82). Bundan sonra Kalciday Han'dan İltüzer Han'a kadar ekberiyet yoluyla kesintisiz bir şecere oluşturulmuş ve Munis de bu

---

⁹⁶ Türkmenler üzerine düzenlenen seferlerin ayrıntıları için bkz. Munis, 1999: 186-191.

⁹⁷ Noyan unvanı ve sahip olduğu anlamlar için bkz. B. Y. Vladimirstov, 1995: 157-159.

M.Bilal ÇELİK

Kongrat kabile reislerini devlet mekanizmasında her zaman için en yüksek mevkilerde göstererek onların saygın kişiler olduğunu ifade etmiştir.⁹⁸

Kendi hanedanlığına meşruiyet sağlama konusunda şecere bağlantısına ilave olarak İltüzer Han İslami geleneklere de vurgu yapmıştır. Bunlardan en önemlisi sikke⁹⁹ darp ettirip, hutbede adını okutturmasıdır. Buna ilaveten hanlıkta erkeklerin sarık takmasını zorunlu hale getirmiş (Munis, 1999: 184), hanlıktaki sufi şeyhlerin mezarlarını¹⁰⁰ sıklıkla ziyaret ederek bol bol sadaka dağıtmıştır. Ayrıca, Munis eserinde, İltüzer Han ve halefi Muhammed Rahim Han'ı dindar, Allah'tan çok korkan, mütevazı ve kibirden uzak insanlar olarak tasvir etmiştir. Bu iki han için “*zamanın halifesi*”¹⁰¹ tabirini kullanan Munis, onların yaptıkları savaşları din ve inanç düşmanlarıyla yapılan mücadele olarak lanse etmiştir (Munis, 1999: 170). Bundan başka, Munis eserinde onların adaleti yüceltip şeriat kanunlarını uygulamayı önemseydiğini ve İslam'a aykırı adet ve kuralları ortadan kaldırmak için çaba sarf ettiğini söylemektedir (Munis, 1999: 177).

İltüzer Han, Cengiz geleneklerinden olan ve İslam'a uymayan birtakım uygulamalara son vermiştir. Bunlar arasında olmak üzere yeni han, eskiden beri reayanın yöneticilere ödeye geldiği *vezaif* ve *mersumat* adı verilen vergileri kaldırmış, *salgıt* toplanmasına ve *bigara* son vermiştir (Munis, 1999: 183-184).

Bunlardan başka İltüzer Han bir yönetime daha başvurmuş ve Ürgenç seyyidlerinden Ahte Hoca'nın kızını, babasının muhalefetine rağmen, kendisine nikâhlanmıştır (Boukhary, 1876: 284). Böylece Cengizli kimliğinin yanında kendi nesline dini bir kisve de kazandırmak istemiştir.

Bu girişimlerine rağmen 1806 yılında Buhara Emiri Haydar (1800-1826) ile yaptığı savaşta ölmesi nedeniyle oluşturmaya çalıştığı yeni sistem akim kalmıştır. Kendisinden sonra tahta geçen Muhammed Rahim (1804-1825), yönetiminin ilk yıllarında ağabeyi İltüzer gibi han unvanını kullanmaya cesaret edememiş ve V. Ebu'l-Gazi'yi kukla da olsa tekrar han ilan ederek tahta çıkarmak zorunda hissetmiştir. Kendisi ise inak unvanıyla yetinmiştir.

---

⁹⁸ Kalciday Han'dan İltüzer Han'a kadar olan dönem için bkz. Munis, 1999: 82-167.

⁹⁹ Darp ettirdiği paraların üzerinde şu ibare yazılıdır: “Harezmi hanlarının varisi İltüzer, Allah'ın yardımıyla ismini altın ve gümüş üzerine bastırdı.” (Boukhary, 1876: 180-181).

¹⁰⁰ Ziyaret yerleri arasında Abid Şamun ile İşan Pirim Hoca'nın türbesi ile Veysel Karani'nin *kademgahı*'nı sıklıkla zikredilmiştir.

¹⁰¹ Benzer unvan kullanımı Buhara Özbek Hanı Muhammed Şibani Han tarafından da kullanılmış ve darp ettirdiği sikkenin üzerine “Allah'ın Halifesi ve Zamanın İmamı (*İmânu'z-Zaman ve Halifetu'r-Rahman*)” yazdırmıştır (Alpargu, 2002: 577; Barthold, 1963: 269). Aslında teoride “halife” terimi ülkede şeriatın üstünlüğünü temsil eder (Lambton, EI², 947-950).

Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği

Bunun temel nedeni ağabeyinin ölümünden sonra hanlıkta baş gösteren kargaşa ortamıdır. Çünkü ağabeyinin hanlık dönemi çok kısa sürdüğünden oluşturduğu sistem tam anlamıyla kurumsallaşamamıştır. Onun ölümünden sonra özellikle Beş-Kale Özbekleri'nin isyan hareketi ile amcası Muhammed Rıza Bek'in hanlığın kendisine ait olduğunu iddia ederek isyan etmesi Muhammed Rahim Han'ı uzun süre uğraştırmıştır. İsyandar bastırılıp kargaşa ortamı yok edildikten sonra kendisini yeterince güçlü hisseden Muhammed Rahim 1806 sonunda kendisini han ilan etmiştir.¹⁰² O da ağabeyinin izinden giderek İslami kimliğini ön plana çıkarmaya çalışmış ve seyyide iki hanımla evlenmiştir. Muhammed Rahim Han ile birlikte yeni hanlık sistemi Hive'de artık oturmuştur.

Sonuç olarak Cengiz Han neslinden gelmeyen hükümdarlar Buhara'dan sonra Hive'de İltüzer Han ile birlikte tahta geçmeye başlamışlardır. O ve halefi Muhammed Rahim Han, Cengiz geleneklerini zayıflatmak için Sartlar ile Türkmenlere iktidarlarını dayama ihtiyacı hissetmişler ve onları bir denge unsuru olarak kullanmışlardır. Bundan başka İslami unsurlara önem atfederek kendi meşruiyetlerine temel oluşturmaya çalışmışlardır. Zaman zaman kendilerine yönelik ortaya çıkan muhalefete zamanında ve uygun söylemlerle müdahalede bulunarak konumlarını korumayı başarmışlardır. Bunda büyük ölçüde başarılı oldukları söylenebilir de, uzun vadede aslında hanlığın gücünü zayıflatmışlar ve Rusya'nın tahakkümüne girmeleri kolay olmuştur. Çünkü hükümdarın Cengiz Han neslinden gelmesi devletin temel dinamiklerinden biri idi ve bu dinamikle oynamak hanlığı temellerinden sarsılmasına neden olmuştu. Bu karizma yıkılınca yerine konulan meşruiyet prensipleri kendilerine tabi kabileler ve halk için çok da bağlayıcı olmamış ve hanların gücü dönem dönem Hive dışına dahi çıkamamıştır.

---

¹⁰² Munis, Muhammed Rahim'i hanlık iddiasında haklı çıkarmak için şu sözleri sarf etmiştir: *"Pek çok soylu özelliğe sahip olan Han, egemenlik mührünü elinde tutmak ve adaleti tebaası üzerinde yaymak istedi. Çünkü çok mülkü olan bir hükümdarın iyi bir yönetim sergilemediği her ülkede egemenlik yapısı zarara uğrar. Adalet mekanizması işlemezse halk zarar ve ziyana maruz kalır. Bu sebeple, o tüm emirlerine, ulularına, kendine yakın soylulara ve devlet erkânına danışmış ve 7 Şevval 1221'de (10 Aralık 1806) Muhammed Rahim Bahadır Han, Ebu'l-Gazi Han'ın egemenlik cübbesini soyarak, yönetim tacını çıkararak hâkimiyet tahtına geldi ve uğurlu başına hükümet tacını koydu."* (Munis, 1999: 243).

M.Bilal ÇELİK

Kaynaklar

AKBIYIK, Hayrünnisa (2002), "Cengiz Han Sonrası Asyasından Politik Geleneğe Dair", *Türkler*, c: VIII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 287-297.

ALPARGU, Mehmet (1995), *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları, Türk Dünyası Üzerine Araştırmalar-1*, Ankara.

ALPARGU, Mehmet (2002), "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, c: VIII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 557-605.

ANDRIANOV, B. V. (1958), "Etničeskaya Territoriya Karakalpakov v Severnom Horezme (XVIII-XIX vv.)", *Materialy i Issledovaniya po Etnografii Karakapakov*, Moskova, (Trudy Horezmskoy Arkeologo-Etnografičeskoj Ekspeditsiy, III, ss. 7-132).

BARTHOLD, V. V. (1963), "Uzbetskie Hanstva", *Soçineniya*, c: II/1, Moskova, ss. 268-292.

BREGEL, Yuri (1982), "Tribal Tradition and Dynastic History: The Early Rulers of The Kongrats According to Munis", *Asian and African Studies*, 16, İsrail, ss. 357-398.

BREGEL, Yuri, "Atalik", EP, İlave fasikül, 1-6, ss. 96-98.

BREGEL, Yuri, "İnak", EP, İlave fasikül, 1-6, ss. 419-420.

ÇELİK, M. Bilal (2004), *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

FRASER, James B. (1984), *Narrative of A Journey into Khorasan in the years 1821 and 1822: with a new introduction by Edward Ingram*, Oxford: Oxford University Press.

GÜNDOĞDU, Abdullah (1995), *Hive Hanlığı Tarihi: Yedigâr Şibaniler Devri (1512-1740)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

HANSON, Paul L. (1985), *Sovereignty and Service Relationship in the Timurid Corporate Dynasty under Babur: The Continuing Legacy of the Chingis Khanid Political System*, Basılmamış Doktora Tezi, Chicago Üniversitesi.

HOWORTH, Henry H. (1880), *History of Mongols: From the 9th to the 19th Century*, Part II, London: Burt and Franklin.

Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği

IVANOV, P. P. (1958), *Oçerki Po Istorii Sredney Azii (XVI-Seredina XIX v.)*, Akademik Nauk SSSR, Institut Vostokovedeniye, Moskova.

LAMBTON, A. K. S., "Khalifa: In Political Theory", *EP*, c: IV, ss. 947-950.

MIR ABDOUL KERIM BOUKHARY (1876), *Histoire de L'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva and Khoqand)*, Fransızca'ya çeviren Charles Schefer, Paris.

ŞİR MUHAMMED MİRAB MUNİS VE MUHAMMED RIZA MİRAB AGEHİ (1999), *Firdevs El-İkbal: History of Khorasm*, translated from Caghatay and Annotated by Yuri Bregel, Brill.

TOGAN, A. Z. V. (1972), "Emir Timur'un Soyuna Dair Bir Araştırma", *İÜEFTD*, sayı: 26, İstanbul, Mart, ss. 75-84.

VELİÇKO, P. E. (1861), "Opisanie Hivinskogo Hanstva i Dorogi Tuda iz Saray-Çikovskoy Kresposti", ed. by V. Grigorev, *Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva*, c: II, ss. 105-138.

VLADIMIRSTOV, B. Y. (1995), *Moğolların İçtimaî Teşkilatı: Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, Ankara: TTK Yayınları.

"Zameçaniya mayora Blankennagel, vposledstvie poezdki yivo iz Orenburga v Hivu v 1793-94 godah. SPb. 1858", <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVIII/1780-1800/Blankennagel/frametext.htm>, 20.02.2007.